

Євген СІНКЕВИЧ,*orcid.org/0000-0001-5729-1644*

доктор історичних наук,

професор кафедри всесвітньої історії і міжнародних відносин

Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

(Черкаси, Україна) *e.sinkevych@gmail.com*

ПРОБЛЕМА ПОШИРЕННЯ МІФІВ І СТЕРЕОТИПІВ У СУСПІЛЬНІЙ СВІДОМОСТІ ТА ІСТОРІОГРАФІЇ

Мета статті – привернути увагу дослідників до міфів і стереотипів, що сформувалися у суспільній свідомості та історіографії. Методологія дослідження ґрунтується на засадах об'єктивності, історизму, системності, аналітичної та синтетичної критики джерел. Наукова новизна полягає у спробі спростувати найбільш поширені міфи і стереотипи, що вкорінилися в суспільній свідомості та працях істориків. У статті акцентовано увагу на тому чиннику, що суспільна свідомість зачасти формується під впливом різного роду спрощень, перебільшень і навіть міфів. Характерно, що й професійним історикам у своїй дослідницькій діяльності не завжди вдається уникнути міфологізації історії. Це пов'язано з цілою низкою факторів: професійною кваліфікацією історика, впливом на нього поточної політичної кон'юнктури, релігійним чинником тощо. Здійснений аналіз дає підстави стверджувати, що історичне минуле кожного народу до певної міри є міфологізованим. Історичний міф так само необхідно розуміти широко, як елемент історико-духовного буття нації. Міф – це створене за допомогою ідеологічної машини держави або групи інтелектуалів-політиків і впроваджене для широкого загалу уявлення про своє минуле. Воно охоплює духовний пантеон негативних і позитивних героїв історії, подій, спільний історичний шлях. За допомогою міфів на рівні колективної пам'яті спільноти формується масова свідомість, національна самоідентифікація, вирізнення себе з-поміж інших національних спільнот. Міфи, будучи проявами вкорінених способів розуміння світу, наявні у свідомості істориків, а відтак функціонують в теоретично-ідеологічному просторі історичної нарації. Тому вони впливають на те, що історик вміщує у логічно-граматичному прошарку, а також на те, яке переконування він застосовує. У свою чергу, міфи, як постійний продукт появи, розвитку та накопичення знання, врастають у нарацію, впливаючи на її цінність з погляду співставлення із джерелами. За допомогою міфів на рівні колективної пам'яті спільноти формується масова свідомість, національна самоідентифікація, вирізнення себе з-поміж інших національних спільнот. Стереотипне мислення є похідною від історичних міфів.

Ключові слова: міфи, стереотипи, суспільна свідомість, історіографія, наративи.

Yevhen SINKEVYCH,*orcid.org/0000-0001-5729-1644*

Doctor of Historical Sciences,

Professor of World History and International Relations

Bohdan Khmelnytsky Cherkasy National University

(Cherkasy, Ukraine) *e.sinkevych@gmail.com*

THE PROBLEM OF THE MYTHS AND STEREOTYPES SPREAD IN THE PUBLIC CONSCIOUSNESS AND HISTORIOGRAPHY

*The aim of the article is to draw researchers' attention to the myths and stereotypes that have formed in the public consciousness and historiography. The research **methodology** is based on the principles of objectivity, historicism, systematics, analytical and synthetic critique of sources. **Scientific novelty** lies in an attempt to disprove the most common myths and stereotypes that are rooted in the public consciousness and the works of historians. The article focuses on the fact that public consciousness is often formed under the influence of various simplifications, exaggerations and even myths. It is noteworthy that professional historians in their research activities do not always avoid the mythologizing of history. This is due to a number of factors – the professional qualifications of the historian, the influence of the current political situation, religious factors, and so on. **Conclusions.** The analysis gives grounds to assert that the historical past of each nation is to some extent mythologized. Myths, being manifestations of ingrained ways of understanding the world, are present in the minds of historians, and thus function in the theoretical and ideological space of historical narrative. Therefore, they affect what the historian places in the logical and grammatical layer, as well as what beliefs he applies. In turn, myths, as a constant product of the emergence, development and accumulation of knowledge, grow into the narrative, affecting its value in terms of comparison with sources. With the help of myths at the level of collective memory of the community is formed mass consciousness, national self-identification, distinguishing themselves from other national communities. Stereotypical thinking is derived from historical myths.*

Key words: myths, stereotypes, public consciousness, historiography, narratives.

Постановка проблеми. Міфи і легенди є предметом дослідження істориків та ентузіастів пошуковців. Наприклад, Г. Шліман, слідуючи ключовим положенням давньогрецьких міфів, відшукав і розкопав Трою. Зародження міфів та легенд як форми культурної міфотворчості пов'язане з формуванням суспільної свідомості та з відсутністю історичних знань і наукових підходів (методології, як інструменту реконструкції минувшини). Геродот, якого вважають «батьком» історичної науки, ченці в монастирях (наприклад, Нестор-літописець) не були представниками «дослідницької корпорації», яка творила знання про минуле, вони радше виступали фіксаторами подій сьогодення і «ретрансляторами» здобутої (зачасти не перевіреної, гіперболізованої) інформації про події давнини. Саме на такому суспільному та інформативному ґрунті формувалися синтетичні праці перших національних істориків (Ян Длугош, Інокентій Гізель, Олександр Татіщев). Із появою університетів і університетських кафедр історії формувалася професійна корпорація дослідників минувшини –наукові течії (напрямки) та наукові школи. Більше того, із середини XIX століття в європейській історіографії утвердився позитивізм, з яким пов'язували сподівання на отримання істинного (об'єктивного не міфологізованого) знання про минувшину (щось на зразок таблиці Менделєєва чи математичної лічилки « $2+2=4$ »). Суспільна свідомість зачасти формується під впливом різного роду спрощень, перебільшень і навіть міфів. Характерно, що й професійним історикам у своїй дослідницькій діяльності не завжди вдається уникнути міфологізації історії або спрощеного трактування явищ минувшини. Це пов'язано з цілою низкою факторів: професійною кваліфікацією історика, впливом на нього поточної політичної кон'юнктури, релігійним чинником тощо.

Джерела та основні дослідження. У даному дослідженні ми зосередили увагу на тому, як трактують міфи і стереотипи у суспільній свідомості та історіографії українські, польські та російські науковці. Серед праць українських вчених, присвячених цій проблемі, виділимо праці О. Бодашиної, І. Гирича, К. Гломозди, Я. Дашкевича, Л. Зашкільняка, П. Кралоюка, Є. Сінкевича, С. Топалова, Н. Яковенко. Достатньо активно опрацьована дана проблематика й польськими колегами А. Боровяком, О. Гуркою, М. Кукелем, Є. Матерницьким, М. Нагельським, М. Томкевичем, Я. Топольським, С. Закшевським. Своє бачення трактування міфів і стереотипів запропонував російський історик І. Орлов.

Мета статті. Показати, що міфи, як постійний продукт появи, розвитку та накопичення знання, вростають у нарацію, впливаючи на її цінність з погляду співставлення із джерелами, що за допомогою міфів на рівні колективної пам'яті спільноти формується масова свідомість, національна самоідентифікація, вирізнення себе з-поміж інших національних спільнот, а стереотипне мислення є похідною від історичних міфів.

Виклад основного матеріалу. Сучасному досліднику у вивченні історіографічних процесів у XIX столітті, окрім аналізу тогочасних подій, доводиться пильну увагу приділяти методологічним засадам, які посідали ті чи інші науковці. У цьому контексті цілком виправданою є думка О. Бодашиної, що позитивізм обіймає період, який немовби знаменує апогей класичної науки та, заразом, визрівання, народження її неklasичних засад, котрі пов'язані з методологічною кризою на зламі XIX–XX ст. Отож позитивізм постає як такий собі фантом, який, на перший погляд, виглядає начебто зрозумілим та очевидним, але із зануренням до глибин несподівано стає незнайомим, оскільки стикаємося із численними епістемологічними рифами та прихованими суперечностями, що якимось не вкладаються в усталені концепції та візії. Видається слухним і зауваження Є. Матерницького, за яким історики доби позитивізму проголошували гасло чистоти науки, насправді, однак, не відмовлялися від впливу на суспільство і були в його житті не менш заангажованими, ніж попередні з епохи просвітництва чи романтизму. Таким чином, самі історики творили міфи, які згодом починали панувати в суспільній свідомості. У XX столітті започатковано розуміння міфу як об'єктивного культурного та психологічного феномену, як основи символічних форм пізнання дійсності, що відкриває нові можливості в політиці. У зв'язку з таким трактуванням міфу науковці все активніше звертаються до проблематики сумісності політики і міфології. Очевидно, історик як ніхто інший залежить від запитів суспільства і влади (політичної парадигми). Вони зачасти задають проблематику дослідницького пошуку, а іноді й очікують від нього відповідного результату. Як мовиться, «кут відбиття рівний куту падіння». Говорячи про міфи в історіографії та суспільній свідомості, необхідно враховувати цілу низку чинників: кваліфікацію дослідника (загальний рівень освіти спільноти), його політичні погляди і релігійну приналежність (якщо така є), національність і навіть стать, вік, доступ до джерел і повноту історіографічного опрацювання теми.

Міфи, будучи проявами вкорінених способів розуміння світу, наявні у свідомості істориків, а відтак функціонують у теоретично-ідеологічному (глибокому, керівному) просторі історичної нарації. Тому вони впливають на те, що історик вміщує в логічно-граматичному прошарку (який інформує про минуле), а також на те, яке переконування він застосовує. У свою чергу, міфи, як постійний продукт появи, розвитку та накопичення знання, вносять у нарацію, впливаючи на її цінність із погляду співставлення із джерелами. Можемо стверджувати, що історіографія є постійним творенням таких міфів і водночас їх усуванням зі своїх наративних засобів.

Погоджуємося з думкою, що історичний міф так само необхідно розуміти широко, як елемент історико-духовного буття нації. Міф – це створене за допомогою ідеологічної машини держави або групи інтелектуалів-політиків і впроваджене для широкого загалу уявлення про своє минуле. Воно охоплює духовний пантеон негативних і позитивних героїв історії, подій, спільний історичний шлях. За допомогою міфів на рівні колективної пам'яті спільноти формується масова свідомість, національна самоідентифікація, вирізнення себе з-поміж інших національних спільнот. Стереотипне мислення є похідною від історичних міфів. Воно, як правило, формується в процесі життєдіяльності спільноти і є спрощеним відображенням оціночних дефініцій, подій та явищ. Наприклад, коли йдеться про росіян, то у спрощеному вигляді доводиться мати справу з асоціативним рядом: «водка», «селедка», «береза», «матрешка», «балалайка»; якщо про українців: «верба», «дівчина», «калина», «горілка», «сало» і так далі.

Історичний міф є складовою частиною національного міфу. Зачасти міф твориться не в самому національному середовищі, а імплантується (вноситься) із-зовні. Так, російська історіографія XIX ст., а згодом і радянська історіографія (сучасна російська теж) творила з Б. Хмельницького образ політика, який у боротьбі з польською шляхтою мав на меті «возз'єднати малоросійські терени з великоросійськими під егідою Москви». Цей міф наполегливо нав'язувався багатьом поколінням українців, щоб через стереотипне сприйняття непересічної і суперечливої особистості гетьмана усталити невідворотність підпорядкування українців так званому «старшому брату». Не дарма у встановленні на початку XX ст. біля Софії Київської пам'ятника Б. Хмельницькому, що булавою вказував у напрямку Москви, частина думаючих українських інтелігентів вбачала один із маркерів, що покликані закріпити у свідомості українців статус бездержавного, гнобленого народу.

Постановка питання про методологічні недоліки сучасної української історіографії неодмінно пов'язується з проблемою історичного «міфу» та його місця в історичній літературі. Видається, що саме в цій площині раз по раз зіштовхуються найдошкульніші й найамбітніші погляди на сучасне буття українського історіописання. Я. Дашкевич вважав, що деякі сучасні міфотворці, відповідно до ідеологічно закомплексовані (в дусі націоналізму, комунізму, клерикалізму), або просто психічно хворі – це не більш, ніж такі «історики», що умовно підпадають під дане професійне означення. І. Гирич вважає національний міф річчю не лише корисною, а й необхідною, особливо для нашого сучасного суспільно-політичного життя.

Відповідно, маємо підстави стверджувати, що історичне минуле кожного народу до певної міри є міфологізованим (іноді занадто міфологізованим – намагання російських істориків і політиків привласнити історію іншого народу – встановлення на Красній площі пам'ятника Володимиру Великому тощо). Свій внесок у цю справу зробили політики, письменники, журналісти, історики й пересічні громадяни. Маємо погодитися, що наш класичний національний міф оформився в другій половині XIX – на початку XX ст., зокрема у працях М. Грушевського. На початку XX ст. перехід від наративу «старої» історії до інтерпретаційної парадигми історичного дослідження вже розцінювався як «коперніковський» переворот в історіографії». Необхідно враховувати, що історична наука вказаного вище періоду ще носила елітарний характер. Тому, щоб донести свої ідеї та думки до пересічного обивателя, вчені вдавалися до публіцистики і літературної творчості. Так, один із фундаторів краківської історичної школи в польській історіографії, Ю. Шуйський залишається в нашій свідомості не тільки як здібний історик, але і як письменник. Його літературні тексти публікувалися в періодичних виданнях: «Dzwonek», «Czas», «Dziennik literacki», «Niwa», «Kraj», «Nowiny», «Opiekun domowy», «Przegląd Lwowski» та інших. Маємо відзначити, що для народу, позбавленого незалежності, література була і надалі залишалася своєрідною моральною серцевиною. Власне в літературі наступили найважливіші перемини. Їх наслідком і стала поява на польському літературному небосхилі Генрика Сенкевича з його «Трилогією». Якщо говорити про перший роман «Трилогія», то значний вплив на широкий загал та бачення особистості гетьмана Б. Хмельницького поляками справив саме твір Г. Сенкевича «Огнем і мечем». Сенкевичівські картини минулого через процес шкільного виховання безпосередньо впливали на формування історичних уявлень поколінь

поляків і, вкоренившись у їх свідомості, транслиувалися на саму історичну науку.

11 листопада 1918 року було проголошено відновлення польської державності. У польській історіографії здійснено спробу відродити так званий «ягеллонський міф». Боротьба із сусідами за кордони увінчалася успіхом і дещо на другий план відсунула питання оспівування давніх героїв і виховання населення на колишніх звитягах. Достатньо рішуче дане питання підняв у своїх дослідженнях Ольгерд Гурка. Постала проблема зміни попередніх уявлень (міфів) та цілей, що за нових реалій існування уже не мали такого широкого застосування. Попри негативний вплив художніх образів Г. Сінкевича, таку ж роль, на думку О. Гурки, відігравали і праці польського історика Людвіка Кубалі, що носили емоційно забарвлений характер суб'єктивних ідей автора. Котраверсійні підходи О. Гурки викликали несприйняття сучасниками й досі продовжують збурювати науковий дискурс у польській історіографії.

Очевидно, що дослідники всіх часів і народів на догоду конкретній ситуації приносили (і продовжують приносити) в жертву принципи пошуку об'єктивної істини на користь певних консолідуючих націю чинників. Не можна не погодитися з Наталією Яковенко, що стереотипні уявлення про свій народ, його героїв/зрадників і його добрих/злих сусідів здебільшого формуються в підлітковому віці: почасти – через історичну белетристику, а головню – через шкільний курс історії.

Сучасна історична думка та історіографія в Україні нагромадили певний аналітичний матеріал, який дозволяє принаймні задуматись над роллю, яку відіграють у формуванні суспільної свідомості історичні знання, і творити на їх підставі важливі чинники світоглядної орієнтації людей у часі й просторі. Не секрет, що внаслідок даної суспільно-політичної ситуації, яка склалася в Україні впродовж понад двох десятиліть її незалежного існування і пов'язаної передусім з політикою її правлячих політичних еліт, не сформовано і навіть не зроблено необхідних кроків для формування національно-державницької суспільної свідомості її населення. Суспільна свідомість значних мас обивателів залишається розколотою, перебуваючи в полоні різноманітних міфів і стереотипів. У старшого покоління українців преважують уявлення, сформовані ще радянською пропагандою: ЄС, НАТО, капіталізм – це чинники одного порядку, які асоціюються з негативними відчуттями. Радянська, російська пропаганда та партія регіонів і їхні по послідовники нав'язали значній частині російськомовних українців (і не

тільки їм) південно-східних регіонів негативний образ україномовних українців західних регіонів. Чимало стереотипів існує серед українців щодо своїх сусідів – поляків, молдаван, румунів тощо. Особливо вони поширені у середовищі громадян, які ніколи не бували за межами України та свого регіону. Разом із тим в останні роки відбуваються певні позитивні зміни в суспільній свідомості пересічних українців.

Певна кореляція даної ситуації відбувається не тільки і не стільки завдяки правлячому класу політиків чи напрацюванням істориків, скільки під впливом Помаранчевої революції, Революції гідності та подій на сході країни тощо. Є всі підстави також погодитися з думкою званого українського історика Л.О. Зашкільняка, що, незважаючи на ейфорію «національного відродження» перших років незалежності і пов'язані з нею спроби відчайдушної міфологізації минулого України, значна частина українських істориків налаштована на усунення застарілих і нових міфів з минулого і поглиблене наукове вивчення та інтерпретацію історичних подій. У цьому плані непересічне значення мають активні наукові контакти українських і польських істориків. Адже в українській і польській історіографії занадто багато міфів, які шкодили і шкодять порозумінню наших народів; по-друге, конструктивна співпраця поляків та українців може зупинити імперську експансію росіян у Східній і Центральній Європі.

Здійснивши анексію Криму і провадячи війну на Сході України, російська пропаганда достатньо активно використовує міфи і стереотипи як для власного народу, так і жертви агресії – українців, а також для світової спільноти. Ще в процесі Революції гідності пропагандистська машина сусідньої держави учасників масових протестів таврувала як «фашистів», «бандерівців» тощо. Для зомбованих співвітчизників і мало інформованих європейців путінські пропагандисти творили міфи «про розіпнутого українськими воїнами хлопчика», «про створення на теренах Херсонщини кримськими татарами автономії» тощо. Цікаво, що навіть обґрунтування В. Путіним необхідності анексії Криму за структурою та стилістикою співпадає з текстом аналогічного виправдання А. Гітлером початку анексії Судетської області Чехословаччини.

Здійснений аналіз дає підстави стверджувати, що історичне минуле кожного народу до певної міри є міфологізованим. Міфи, будучи проявами вкорінених способів розуміння світу, наявні у свідомості істориків, а відтак функціонують у теоретично-ідеологічному просторі історичної

нарації. Тому вони впливають на те, що історик вміщує в логічно-граматичному прошарку, а також на те, яке переконання він застосовує. У свою чергу, міфи як постійний продукт появи, розвитку та накопичення знання вносять у нарацію, впливаючи на її цінність з погляду спів-

ставлення із джерелами. За допомогою міфів на рівні колективної пам'яті спільноти формується масова свідомість, національна самоідентифікація, вирізнення себе з-поміж інших національних спільнот, а стереотипне мислення є похідною від історичних міфів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Borowiak A. Kozaczyna w przededniu powstania Bohdana Chmielnickiego (1635-1648). *Epoka „Ogniem i mieczem” we współczesnych badaniach historycznych*. Zbiór studiów / Pod red. M.Nagielskiego. Warszawa : Tow. Miłośn. Historii. 2000. S. 25–44.
2. Górka O. “Ogniem i mieczem” a rzeczywistość historyczna. Warszawa, 1934. 213 s.
3. Kukiel M. “Ogniem i mieczem” a odwracana rzeczywistość dziejowa. *W obronie “Ogniem i mieczem” Polemiki z Olgerdem Górką*. Wybór tekstów, wstęp i opracowanie H. Kosętki. Kraków : Wyd. Naukowe Akademii Pedagogicznej. 2006. S. 90–94.
4. Maternicki J. Dydaktyka historii w Polsce. 1773–1918. Warszawa : Wyd. Szkolne i pedagogiczne, 1978. S. 255–258.
5. Nagielski M. Epoka „Ogniem i mieczem” Henryka Sienkiewicza a rzeczywistość historyczna doby powstania Bohdana Chmielnickiego. *Ostródzki Przegl. Hist.* T. 1. 2005. S. 87–104.
6. Tomkiewicz W. Wartości historyczne “Ogniem i mieczem”. *W obronie “Ogniem i mieczem” . Polemiki z Olgerdem Górką*. Wybór tekstów, wstęp i opracowanie H. Kosętki. Kraków : Wyd. Naukowe Akademii Pedagogicznej. 2006. S. 141–168.
7. Zakrzewski S. “Ogniem i mieczem” Sienkiewicza w świetle krytyki historycznej. *W obronie “Ogniem i mieczem” . Polemiki z Olgerdem Górką*. Wybór tekstów, wstęp i opracowanie H. Kosętki. Kraków : Wyd. Naukowe Akademii Pedagogicznej. 2006. S. 63–87.
8. Богдашина О.М. Позитивізм в історичній науці в Україні (60-ті рр. XIX – 20-ті рр. XX ст.). Харків : Вид-во Віровець А.П. «Апостроф», 2010. 480 с.
9. Гирич І. Чи суперечить національний міф історичній правді? *Українська історична дидактика: Міжнародний діалог (фахівці різних країн про сучасні українські підручники з історії)* : зрник наук. статей. Київ, 2000. С. 47–50.
10. Гломозда К.Ю. Стан української історіографії та визначення її ролі в сучасному суспільстві. *Магістеріум. Історичні студії*. 2004. Вип. 17. С. 81–91.
11. Дашкевич Я.Р. Східна Галичина: етнічні відносини, національні міфи та менталітети. *Україна в минулому*. Київ-Львів, 1994. Вип. 6. С. 78–93.
12. Зашкільняк Л.О. Радянські історичні міфи в сучасній українській історіографії: «старе вино в нових міхах». *Світло й тіні українського радянського історіописання*. Матеріали міжнародної наукової конференції. Київ : Інститут історії України НАН України. 2005. С. 17–30.
13. Кралюк П. Без Гедройця, або деякі міфи про Волинську різанину. *Дзеркало тижня*. 2016. № 25. 9 липня.
14. Орлов И.Б. «Новые истории»: от междисциплинарности к претензиям на статус парадигмы. *Харківський історіографічний збірник*. Харків, 2010. Вип. 10. С. 85–96.
15. Сінкевич Є.Г. Ягеллонський і козацький міфи в польській та українській історіографії. *Historia – mentalność – tożsamość: Studia z historii, historii historiografii i metodologii historii* / Red.: K. Polasik-Wrzosek, W. Wrzosek, L. Zaszkiłniak. Poznań. 2010. S. 129–133.
16. Топалова С.О. Основні причини міфологізації суспільної свідомості. *Вісник національної юридичної академії імені Ярослава Мудрого*. 2011. № 8. С. 157–165.
17. Топольський Є. Як ми пишемо і розуміємо історію. *Тасмниці історичної нарації*. Київ : «К.І.С.», 2012. 400 с.
18. Яковенко Н. Польща та поляки в шкільних підручниках історії, або відлуння давнього й недавнього минулого. *Паралельний світ*. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. Київ, 2002. 416 с.

REFERENCES

1. Borowiak A. (2000) Kozaczyna w przededniu powstania Bohdana Chmielnickiego (1635-1648) [Cossin on the eve of Bohdan Chmielnicki (1635-1648)] *Epoka „Ogniem i mieczem” we współczesnych badaniach historycznych*. Zbiór studiów / Pod red. M.Nagielskiego. Warszawa: Tow. Miłośn. Historii. 25-44 [in Polish].
2. Górka O. (1936) “Ogniem i mieczem” a rzeczywistość historyczna [“Fire and sword” and historical reality] Warszawa, 213 s. [in Polish].
3. Kukiel M. (2006) “Ogniem i mieczem” a odwracana rzeczywistość dziejowa [“Fire and sword” and the reversed reality is historical] *W obronie “Ogniem i mieczem” Polemiki z Olgerdem Górką*. Wybór tekstów, wstęp i opracowanie H. Kosętki. Kraków : Wyd. Naukowe Akademii Pedagogicznej. 90-94 [in Polish].
4. Maternicki J. (1978) Dydaktyka historii w Polsce. 1773-1918 [Didactics of history in Poland. 1773-1918] Warszawa : Wyd. Szkolne i pedagogiczne. 255-258 [in Polish].
5. Nagielski M. (2005) Epoka „Ogniem i mieczem” Henryka Sienkiewicza a rzeczywistość historyczna doby powstania Bohdana Chmielnickiego [Epoka "Fire and Sword" Henryk Sienkiewicz and the historical reality of the day of the recovery of Bohdan Chmielnicki] *Ostródzki Przegl. Hist.*, t.1. 87-104 [in Polish].
6. Tomkiewicz W. (2006) Wartości historyczne “Ogniem i mieczem” [Historical values "Fire and Sword"] *W obronie “Ogniem i mieczem” . Polemiki z Olgerdem Górką*. Wybór tekstów, wstęp i opracowanie H. Kosętki. Kraków : Wyd. Naukowe Akademii Pedagogicznej. 141-168 [in Polish].

7. Zakrzewski S. (2006) *Ogniem i mieczem* Sienkiewicza w świetle krytyki historycznej ["Fire and sword" Sienkiewicz in the light of historical criticism] *W obronie "Ogniem i mieczem". Polemiki z Olgerdem Górką*. Wybór tekstów, wstęp i opracowanie H. Kosętki. Kraków : Wyd. Naukowe Akademii Pedagogicznej. 63-87 [in Polish].
8. Bohdashyna O. (2010) *Pozytyvizm v istorychnii nauki v Ukraini (60-ti rr. XIX - 20-ti rr. XX st.)* [Positivism in historical science in Ukraine (60s. XIX - 20-Three XX centuries)] Kh.: Vyd-vo Virovets A.P. "Apostrof" 480 p. [in Ukrainian].
9. Hyrych I. (2000) *Chy superechyt natsionalnyi mif istorychnii pravdi? Ukrainska istorychna dydaktyka*: [Does the national myth of historical truth contradicts? Ukrainian historical didactics] *Mizhnarodnyi dialoh (fakhivtsi riznykh krain pro suchasni ukrainski pidruchnyky z istorii)*. Zbirnyk nauk. statei. K., 47-50 [in Ukrainian].
10. Hlomoza K. (2004) *Stan ukrainskoi istoriografii ta vyznachennia yii roli v suchasnomu suspilstvi* [The state of Ukrainian historiography and determination of its role in modern society] *Mahisterium. Istorychni studii*. Vyp.17, 81-91 [in Ukrainian].
11. Dashkevych Ya. (1994) *Skhidna Halychyna: etnichni vidnosyny, natsionalni myfy ta mentalitety* [East Galicia: ethnic relations, national myths and mentalities] *Ukraina v mynulomu*. Kyiv-Lviv. Vyp. 6, 78-93 [in Ukrainian].
12. Zashkilniak L. (2005) *Radianski istorychni myfy v suchasni ukrainskii istoriografii: «stare vyno v novykh mikhakh»* [Soviet historical myths in modern Ukrainian historiography: "Old wine in new micha"] *Svitlo y tini ukrainskoho radianskoho istoriopyssannia*. *Materialy mizhnarodnoi naukovoï konferentsii*. K. :Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy 17-30 [in Ukrainian].
13. Kraliuk P. (2016) *Bez Gedroitsia, abo Deiaki myfy pro Volynsku ryzanyu* [Without gedroy, or some myths about Volyn massacre] *Dzerkalo tyzhnia*. 2016. №25. 9 lypnia [in Ukrainian].
14. Orlov I. (2010) *«Novye istorii»: ot mezhdistiplinarnosti k pretenziyam na status paradigm* ["New Stories": from interdisciplinary claims for paradigm status] *Kharkivskiy istoriografichnyy zbirnik*. Kh., Vyp.10. 85-96 [in Ukrainian].
15. Sinkevych Ye. (2010) *Yahellonskyi i kozatskyi myfy v polskii ta ukrainskii istoriografii* [Yagellon and Cossack myths in Polish and Ukrainian historiography] *Historia – mentalność – tożsamość: Studia z historii, historii historiografii i metodologii historii* / Red.: K. Polasik-Wrzosek, W. Wrzosek, L. Zashkilniak. Poznań. 129-133 [in Ukrainian].
16. Topalova S. (2011) *Osnovni prychny mifolohizatsii suspilnoi svidomosti* [The main causes of mythologization of social consciousness] *Visnyk natsionalnoi yurydychnoi akademii imeni Yaroslava Mudroho*. №8. 157-165 [in Ukrainian].
17. Topolskyi Y. (2012) *Yak my pyshemo i rozumiemo istoriiu* [As we write and understand the story] *Taiemnytsi istorychnoi naratsii*. Kyiv. «K.I.S.» 400 p. [in Ukrainian].
18. Yakovenko N. (2002) *Polshcha ta poliaky v shkilnykh pidruchnykakh istorii, abo vidlunnia davnoho y nedavnoho mynuloho* [Poland and Poles in school textbooks of history, or an echo of the ancient and recent past] *Paralelnyi svit. Doslidzhennia z istorii uiavlennia ta idei v Ukraini XVI-XVII st.* K. 416 p. [in Ukrainian].